

73. Верховцева І. Г. Волосні земства Правобережної України: перший досвід врядування / І. Г. Верховцева // Питання аграрної історії України та Росії: матеріали четвертих наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди. – Дніпропетровськ: Дніпропетровський національний ун-т, 2002. – С. 126 – 131.
74. Народная жизнь. – 1917. – 29 сентября.
75. Чернігівська земська газета. – 1917. – 1 вереня.
76. Лозовий В. Створення волосних земств в Україні (1917 р.) / В. С. Лозовий // Історичний журнал. – 2007. - №6. – С. 14 – 24.
77. Еммонс Т. Проблема соціальної інтеграції (“слияния сословий”) в русском земстве / Т. Еммонс // “Менталитет и аграрное развитие России (XIX – XX в.)”: Международная конференция. Москва, 1994. – М.: РОССПЭН, 1996. – С. 209 – 214.
78. Герасименко Г. А. Земское самоуправление в России / Герасименко Г. А. – М.: Наука, - 264 с.
79. Газета Гадяцького земства. – 1917. – 31 серпня.
80. Голос народа. – 1917. – 11 октября.
81. Газета Гадяцького земства. – 1917. – 12 жовтня.
82. Народная жизнь. – 1917. – 1 октября.
83. Чернігівська земська газета. – 1917. – 27 жовтня.
84. Народна воля. – 1917. – 7 листопада.
85. ЦДАВОУ. – Ф. 1115. – Оп. 1. – Сп. 50. – Арк. 68 а.

Матвиенко Т. А. Результаты выборов в волостные земства в Украине 1917 г.

Анализируется политическая активность сельской общественности на выборах в волостные земства летом – осенью 1917 г. Избирательная кампания в мелкую земскую единицу проходила на демократических принципах всеобщности, равенности, тайности и прямого избирательного права. Все выше перечисленные принципы провозглашались в майском законе Временного правительства в 1917 г. Выясняются результаты выборной кампании. Доказывается, что выборы носили социальный, а не политический характер. До земств были выбраны преимущественно представители от крестьян, а не выдвиженцы политических партий. Среди последних наибольшее получила влияние на выборах партия социалистов – революционеров.

Ключевые слова: волостные земства, волостные управы, выборы, демократизация, абсентеизм.

Matvienko T. A. The Results of Elections to Volosni Zemstva in Ukraine 1917.

The article deals with the analysis of political activity of rural society at the election to volosni zemstva in summer – autumn 1917. The elective campaign to zemstvo was organized on the democratic principles of universality, equality, secrecy and direct elective right. All principles were declared in the May law of Temporary Government in 1917. The results of elections are studied. The election is considered to have social, but not political character. To zemstva the representatives of peasants have been elected, but not the representatives of political parties. Among the rest the main influence caused the party of socialists – revolutionists.

Keywords: volosne zemstvo, volosni board, election, democracy, absenteeism.

УДК 94 (477) “1919/1920”

О. М. Ігнатуша

ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА І РОСІЙСЬКА АГРЕСІЯ В УКРАЇНІ (1919–1920 рр.): Ч. 1. ІДЕЙНІ ОРІЄНТИРИ ТА ХАРАКТЕР ДІЯЛЬНОСТІ

Показані церковні форми російської агресії в Україні протягом 1919–1920 рр. Вони були часткою ідеології та практики білого руху. Розкрито характер і особливості політичного курсу генералів А.І. Денікіна та П.М. Врангеля у ставленні до православної церкви в Україні. Доводиться, що це був курс на реставрацію єдиної і неподільної російської держави та цілісності Російської православної церкви. Висвітлюється роль керівництва українських єпархій у формуванні Тимчасового вищого церковного управління на південному сході Росії. Надано характеристики відносин цього управління з церковною владою в Україні.

Ключові слова: російська агресія, білогвардійський рух, Україна, православна церква, державність, національна ідея.

Російська агресія проти України 2014 р. актуалізувала проблеми історії військових конфліктів між Україною та Росією і сюжетів, пов'язаних з військовою присутністю та агресією росіян в Україні.

Російсько-український конфлікт загострив ситуацію у середовищі православної церкви, організаційно підпорядкованій Московському патріархатові. Перед кліром і віруючими УПЦ спалахнули старі питання лояльності до вищого церковного керівництва, яке знаходиться поза межами України і яке підтримує офіційну позицію Кремля. Збурилося й середовище інших церков. У контрастному світлі війни за українську державність зринули виклики національної ідентичності, вибору політичних шляхів розвитку України. Знов підсилено залунала багаторічна ідея консолідації православних навколо одного духовного центру в Україні і створення єдиної помісної української церкви.

З огляду на зазначені обставини, наша увага виокремлює факт російської військової присутності в Україні, що мав місце у 1919–1920-х рр. Він показовий з огляду на можливість встановлення історичних паралелей, що доводять типовість українсько-російських конфліктів, зокрема, у духовній сфері.

Факт цієї присутності достатньо висвітлений в історіографії. Він спирається на широку документальну базу, як опубліковану, так і неопубліковану, що нині відкрита завдяки вільному доступу до архівних джерел. Проте рівень осмислення цього факту не можна визнати задовільним, про що свідчать останні події українсько-російських відносин. В історіографії цей факт навіть не сприймається агресією, а продовжує тлумачитись як явище “громадянської війни”, тобто у змістовних формах, створених російсько-радянською історіографією. На нашу думку, національно-політична складова цих відносин вимагає більш предметних науково-історичних реконструкцій та переосмислення оцінок.

Звернувшись до історіографії питання, констатуємо, що вивчення характеру подій, які відбувалися на Півдні України у 1919–1920 рр. здійснювалося з різних ідеологічних позицій. Радянська історіографія вбачала контрреволюційний характер дій білогвардійців. Саме у контексті цієї парадигми у 20–30-ті рр. ХХ ст., здебільшого у Москві, було опубліковано низку праць, автори яких – Б. Кандидов [1; 2; 3], П. Бляхін [4], Я. Шипов [5] привернули увагу до антирадянської взаємодії між Російською православною церквою та російськими військовими у 1919–1920 рр. в українських землях, трактуючи події як прояв громадянської війни. Частина подібних праць опублікували в Україні представники української радянської історіографії – В. Соколов [6], Л. Корнієнко [7], В. Фаворський [8]. У цих працях зібрано чимало фактів та інтерпретовано їх з позицій класової боротьби. Означена історіографічна платформа використовувалася й у пізніші часи – 60–80-ті рр. ХХ ст., здебільшого для невеликих публікацій і окремих російськомовних монографій [9; 10].

Самі учасники білого руху, які в 1919–1920 рр. діяли в Україні, та представники церкви, котрі з ними співпрацювали, були витіснені за кордон, зазнавши поразки у військово-політичному протистоянні. Лише там вони отримали змогу публікувати свої розвідки та спогади про минулі події, що згодом стали цінним джерелом історичної інформації [11; 12; 13; 14]. Саме на основі цих публікацій постала новітня російська історіографія та археографія цього питання. Серед іншого, в ній проявився більш зважений і об'єктивний підхід, визначений рівнем професійного зростання істориків, та відновленням суспільних позицій церкви у пострадянську епоху [15; 16]. Але питання українсько-російських національних відносин та їх церковної складової у контексті вивчення російської присутності на українському Півдні у 1919–1920 рр., як в еміграційній, так і в сучасній російській історіографії не знаходять достатнього висвітлення.

Історіографія української діаспори, яка акцентувала увагу на національному характері російсько-українського конфлікту періоду революції 1917–1920 рр., не обходила увагою церковні питання [17]. Проте їх аналіз вона співвідносила, головним чином, з територіями, на яких діяли українські, а не російські державні утворення. Цей дискурс успадкувала й сучасна українська історіографія, в якій з'явилися оригінальні, концептуально збагачені та фактографічно насичені праці Т. Євсєєвої [18], А. Стародуба [19], В. Ульяновського [20], Б. Андрусишина [21] та ін. З огляду на це, пропонуємо вийти за усталені територіальні рамки досліджень, що дозволить більш виразно окреслити як глибину українсько-російського конфлікту та місце у ньому православної церкви, так і наслідки, що з нього випливали.

Таке окреслення, на нашу думку, можливе на основі залучення різносторонніх джерел, особливо – актуалізованих в останні десятиліття, розширення фактографічної бази досліджень, нових інтерпретацій.

Присутність білогвардійців на Півдні України була очевидною російською агресією проти української державності, яку уособлювали у 1918 р. Українська Держава гетьмана Павла Скоропадського, а у 1919–1920 рр. – Українська Народна Республіка, очолювана Директорією. Водночас це було громадянською війною між білими та червоними на постімперській території України.

Територіально факт цієї агресії доводить присутність російських добровольчих військ на теренах українських губерній, оголошених гетьманом частиною цілісної Української Держави. У військово-політичному контексті ця агресія проявилася військовими діями, спрямованими на витіснення українських збройних сил із зазначеної території та заміною форм української державності, які утвердилися в українських етнічних землях, формами російської державності у переважно монархічному прояві. Юридично факт агресії скріплювався тим, що білогвардійський режим ревізував і змінював правову базу державності, будованої гетьманом. Зокрема, 11 червня 1919 р. Особлива нарада при Головнокомандуючому Збройними Силами на Півдні Росії (російською – Особое совещание – вищий дорадчий орган в галузі законодавства і верхнього управління) постановила: “Припинити, від часу підпорядкування тієї чи іншої місцевості влади Головнокомандуючого Збройними Силами на Півдні Росії, дію в цій місцевості законів, виданих колишнім Українським і Кримським Урядами” [22, с.255]. Низка законодавчих актів, оприлюднених Особливою нарадою, прямо скасовували акти гетьманату, що мали основоположний для держави зміст: про припинення обігу грошових знаків Української Держави (“Про обмін грошових знаків, випущених Українським і Кримським Урядами, на грошові знаки, що мають обов'язків обіг”) [23, с.401], “Про поширення Тимчасового Положення про Головне Управління Областю Новоросійською на Облесті Київську і Харківську” [24, с.438]. У той же час ряд законодавчих актів гетьманату, спрямованих на забезпечення правопорядку і політичного контролю в державі, були пролонговані Денікінін: “Про залишення в силі виданих колишнім Українським Урядом, законів про кримінальну відповідальність за перевищення граничних цін і за спекуляцію” [25, с.431], “Про визнання таким, що мають законну силу судових дій, а рівно приговорів і рішень Судових Установлень, заснованих колишніми Урядами України і Криму, і в порядку направлення незакінчених справ, які знаходяться в провадженні цих Установлень” [26, с.431] та ін.

В ідейно-політичному вимірі російська агресія в Україні поставала як інтервенція ідей, інформаційна війна, яку вели білогвардійці в Україні. У своїй суті вона була спрямована проти української нації, державності, церкви, інших проявів національної самобутності. У практичній площині вона скеровувалася на дискредитацію та протидію силам, які після знесення гетьманату становили реальну політичну та ідейну

загрозу реставраторським проектам – “петлюрівській Директорії” та соціально-революційній українській радянській квазідержавності, яка, у свою чергу, намагалася перехопити ідейну, політичну, військову ініціативу у Директорії. Ця протидія була шаленою, безкомпромисною, різномірною і багатогальною. Складову її частку становили змагання у духовній царині, які передбачали участь церкви, боротьби за різні форми її організації, а також проти неї як самого явища суспільного життя.

Ця агресія, яка виявлялася ще до і за часів Української Держави, певною мірою стримувалася гетьманом Скоропадського завдяки присутності союзних австро-німецьких військ. Але після падіння влади Скоропадського у грудні 1918 р., стримуючий російську агресію фактор перестав діяти. Білогвардійці намагались замінити близький їм за соціально-політичними основами лад Української Держави своїми порядками, аби не допустити встановлення влади соціалістичної української Директорії або російських і проросійських більшовиків, які так само претендували на цю територію. “Але й більшовики могли боротись, і боролись, і встигли за “єдину велику, неподільну” країну”, – згадував учасник подій митрополит Веніамін (Федченков) [13, с.156].

Таким чином, факт присутності російських білогвардійських військ, які намагались реставрувати російський державно-монархічний лад, як, врешті, і факт військово-політичної діяльності російських більшовиків, були не чим іншим, як прямою агресією проти України.

Російська націоналістична платформа білогвардійців, міняючи полюси у цій проекції ставала питанням про “український сепаратизм”. Ніби засвідчуючи ідейну спадкоємність російських націоналістичних ідей 2014 року з ідеями 1919 року, російський історик О.С. Пученков пише: “Зайняття білими України ставило питання про український сепаратизм на порядок денний. Віднині боротьба з сепаратизмом була даністю з якою доводилося рахуватися” [27, с.159]. Як у 1919–1920, так і у 2014, російські агресори не визнавали української нації та права українського народу на власну державність.

Серед питань українсько-російських відносин, які доцільно розглянути у рамках даної статті, важливим є, по-перше, з’ясування вмотивованості підтримки частиною духовенства та віруючих білогвардійського режиму або співпраці з ним на Півдні України. По-друге, – встановлення характеру тривалої взаємодії між російськими та проросійськими силами в Україні, що мали відношення до церковної організації. По-третє, – аналіз наслідків включення церкви у конфлікт. Розгляд цих питань дозволить конкретизувати місце церкви у конфлікті, що мав не тільки релігійний, а й національно-політичний вимір.

З’ясовуючи причини участі духовенства православної церкви в акціях білогвардійців, нагадаємо, що білогвардійський рух організувався на південних окраїнах колишньої Російської імперії (на Дону) у листопаді 1917 р. як протидія більшовизму, що встановив свою владу в Петрограді. З квітня 1918 р. цей рух очолив генерал А.І. Денікін. Навесні і влітку 1919 р. війська під його командуванням захопили Донбас і велику територію від Царицина до Харкова і Катеринослава [28, с.162.]. З липня 1919 р. Денікін видав наказ про наступ на Москву [29, с.515-516]. У результаті цієї великомасштабної військової кампанії, що отримала назву “похід на Москву”, білогвардійські війська восени захопили більшу частину території України і вийшли за її межі. 6 жовтня вони взяли Воронеж, 13 жовтня 1919 р. – Орел. Під їхньою владою опинилися Таврія, Донбас, Центральна Україна, Слобожанщина, Сіверщина. Білогвардійці дійшли до Житомира, Коростеня, але північніше їхньому просуванню перешкождали більшовики – Червона армія. У вересні 1919 р. на західному напрямку – перепоную постала Армія УНР – по лінії Бірзула – Шпола – Цвіткове – Біла Церква – Казатин. Як союзна Директорії сила виступила армія Махно. Наступ білогвардійців захлинувся. Їхній рух сковувала Директорія, без знищення якої денікінці не могли бути певними за свої тили. На окупованих територіях України розгорялася партизанська війна. Дошкульні удари махновців в період вирішальної битви Денікіна під Орлом поставили під сумнів подальший успіх наступу денікінців на Москву і змусили їх сконцентруватися на військових діях в Україні. Це розв’язало руки Червоній армії, яка потіснила збройні сили Денікіна до Кримського півострова. У таборі білогвардійців поглибилася ідейна криза. Верховним головнокомандуючим замість А.І. Денікіна 4 квітня 1920 р. став генерал П.М. Врангель. Він намагався ревізувати політичний курс у напрямі пошуку нових союзників, розширення соціальної бази, навіть можливості компромісу з Директорією та махновцями. Проте основою його режиму залишилася російська національна ідея. Про це свідчить факт створення уряду “Півдня Росії”, очолюваного колишнім царським міністром О.В. Кривошеїним, організація “Руської армії”. Але реставраторсько-імперська та консервативна спрямованість закривала перспективи його режиму. Між тим велика чисельна перевага сил, яку змогли мобілізувати більшовики, спираючись на популістські соціально-радикальні гасла та режим “червоного терору”, визначили фінал військової кампанії. Вона завершилася 16 листопада 1920 р. розгромом білогвардійської армії в Криму та витісненням частини учасників білого руху на еміграцію [30, с.312].

Як принципове зазначимо: характер білогвардійського режиму виявився незмінним протягом усього часу його існування. Він визначався програмою генерала Денікіна, декларованою ще 1918 р. Вона передбачала відновлення “єдиної і неподільної Росії”. Врангель, за словами В.В. Шульгіна, прагнув того ж: “Весь сенс боротьби Врангеля в Криму полягав саме у тому, щоб змити ганьбу розвалу [за Денікіна], і саме в тому, щоб героїчний епілог відповідав безсмертному прологу” [31]. Головною силою, на яку покладалося досягнення цієї мети, була Добровольча армія, за часів Врангеля – Російська армія (“Русская армия”), організована з прибічників на усіх теренах, де концентрувався білий рух.

На початку 1919 р. Денікін захопив Північний Кавказ і об’єднав під своїм керівництвом антибільшовицькі війська Дону й Кубані. Одночасно – з кінця 1918 р. – початку 1919 р., – територія впливу білогвардійців стала розширятися Північною Таврією і Донбасом. Не визнаючи УНР, її кордонів і територіальної цілісності, частини Денікіна і Краснова у грудні 1918 р. посунули в Україну без формального оголошення війни УНР [30,

с.254]. Тоді ж – у грудні 1918 р. – козацькі частини увійшли в Луганськ, спираючись на домовленості зі Скоропадським, для підтримання порядку в цьому пролетарському районі, який готовий був стати на захист Рад. У січні 1919 р. білогвардійці почали дії у Донбасі [30, с.194]. З цього часу фіксуються й перші факти співпраці білогвардійців з представниками Української Православної Церкви, яка восени 1918 р. отримала статус автономної організації у складі Російської Православної Церкви (РПЦ). У день відкриття третьої сесії Всеукраїнського церковного Собору 28 жовтня делегати були ознайомлені з постановою Всеросійського Собору і Патріарха щодо “Положення про Вище церковне управління на Україні” [20, с.299].

Оскільки національна політика генерала Денікіна виходила із російських імперських інтересів і була спрямована на відновлення на постімперському просторі єдиної держави, вона знайшла відображення у масовій пропаганді цієї ідеї, її ідеологічному обґрунтуванні і, врешті – у конкретних військових діях, що стверджували реалізацію цього проекту.

Один із ідеологів білого руху, громадський і політичний діяч, публіцист і видавець, відомий своїми російськими націоналістичними та монархічними поглядами, В.В. Шульгін, чия попередня діяльність була тісно пов'язана з Україною, писав у жовтні 1918 р.: “Є всі підстави стверджувати, що населення Малоросії ненавидить український уряд Скоропадського і буде вітати всяку інтервенцію, що має за мету звільнити Південну Росію (підкреслення наше – О.І.) від окупації німців, від управління німців і возз'єднати край з рештою Росії” [Цит. за: 27, с.29]. Ці рядки взято із записки В.В. Шульгіна на ім'я генерала А.М. Драгомирова, який відіграв важливу роль в оточенні Денікіна, а пізніше – П.М. Врангеля. Як відомо, знаходячись при Добровольчій армії, із серпня 1918 р. В.В. Шульгін почав домагатися створення при головнокомандуючому Добровольчої армії особливого органу, до компетенції якого мали входити завдання громадського управління. Восени того ж року разом з А.М. Драгомировим він розробив “Положення про Особливу нараду при Верховному керівнику Добровольчої армії” (“Положение об Особом совещании при Верховном руководителе Добровольческой армии”), що регламентувало його роботу.

Цитована вище думка, сформульована напередодні російської інтервенції, сконцентрувала та яскраво віддзеркалила основні ідеї білого руху у відношенні до України: сприйняття України як споконвічної російської території (Південної Росії), визнання за нею тільки географічних преференцій і, водночас – зверхнє, зневажливе ставлення до самого факту існування українського народу та української державності (оперування терміном “Малоросія”), невизнання легітимності її уряду (як такого, що відстоює принципи української державності), заперечення права цього уряду здійснювати самостійну зовнішню політику (проявом якої був союз із Німеччиною), гіпертрофоване перебільшення проросійських настроїв серед населення України та беззаперечне ствердження бажання цього населення увійти до складу Росії. Особливо вражає у риторичі В.В. Шульгіна напрочуд чітке використання ним терміну “інтервенція” по відношенню до планованого білогвардійцями наступу на Україну, який стався вже через два місяці. Як бачимо, у 2014 р. зберігаються всі означені постулати та позиції, лише термін “Малоросія” замінено сучасними російськими правителями та ідеологами терміном “Новоросія”.

Як відомо, записка В.В. Шульгіна, після її доопрацювання главкомом, стала відомою під назвою “Записка про програмні дії Добровольчої армії” [27, с.31].

Сам головнокомандуючий висловлювався співзвучно і не менш категорично, обґрунтовуючи дії свого уряду: “Перше національне питання, яке стало на чергу, було *українське*. В уряді, який підтримала тодішня громадська думка і наукові сили, склався твердий і незмінний погляд на *національну, релігійну і культурну єдність російського народу в особі трьох гілок його – великоруської, малоруської та білоруської*” (виділено курсивом у джерелі. – О.І.) [11, с.104].

Російський дослідник національної політики генерала А.І. Денікіна О.С. Пученков стверджує, що мовна, культурна та історична близькість російського українського та білоруського народів не дозволяла білим розглядати інакше ці народи як у нерозривній державній єдності з Росією. Відповідно, учасники білого руху сприймали український національний рух виключно як наслідок айстро-угорських інтриг. Тому і політика білих по відношенні до України не допускала навіть думки про відокремлене її існування від Росії, навіть тимчасове [27, с.157]. Зазначені підвалини національної політики білогвардійців виправдовували у власних очах їхні агресивні плани і дії щодо України, її території, мови, культури, релігійних особливостей.

Факт співпраці білогвардійців з православною церквою і роль церкви у планах білогвардійців показали вже перші документи генерала Денікіна. У Тимчасовому Положенні про управління територіями, зайнятими Добровольчою армією, яке було затверджене 3 вересня 1918 р., значилось, що Російська православна церква є первенствующою в областях, які займає Добровольча армія [29, с.510]. Такий її статус поширювався на усі українські території, окуповані денікінцями. Ця ідея первенствующого статусу РПЦ підкреслювалася у документах, які штаб верховного головнокомандуючого розсилав військовому та церковному командуванню зайнятих українських територій. Поряд із цим, звернемо увагу на два наступних пункти положення. Вони виразно підкреслюють російський національний характер режиму, що у своїй основі суперечив державницьким і національно-культурним прагненням та ідеалам українського народу. Четвертий пункт згаданого положення проголошував державний статус російської мови на окупованих територіях. У п'ятому пункті зазначалось: “Державним прапором служить національний російський 3-х кольоровий (біло-синьо-червоний) прапор” [29, с.510].

Факт особливої уваги Денікіна до церковного питання підтвердило скликання білогвардійцями у травні 1919 р. церковного собору в Ставрополі, що отримав назву Південно-Східний російський церковний Собор. Більше того, як дізнаємося з протоколу першого засідання цього собору, за словами його голови – архієпископа Донського і Новочеркаського Митрофана (Симашкевича), А.І. Денікін виступив ініціатором

скликання собору, здійснював йому потужне покровительство і сприяння [15, с.26-27]. Хоча цей факт і не вважається беззаперечним. А.І. Денікін у своїх спогадах визнавав, що ініціатива скликання Собору належала протопресвітеру Г.І. Шавельському – керівникові військового і морського духовенства у його армії, – особі яскравій, одержимій великодержавними ідеями. Великодержавність як світоглядна риса була єством отця Георгія. Її влучно підкреслить, оглядаючи весь земний шлях Г.І. Шавельського, його сподвижник єпископ (князь) Іоанн (Шаховський): “В о. Георгії не було того, що так часто і в наші дні губить церковне життя – провінціалізму... В о. Георгії була, якщо можна так висловитися, *духовна великодержавність*” (виділено курсивом у джерелі. – О.І.) [Цит. за: 32]. Уродженець Вітебської губернії, який переважну частину свого життя присвятив служінню військовим священиком, обертався у сферах вищого духовенства, наближеного до царської родини та лише короткий час (менше двох місяців) проживав в українській столиці за часів гетьмана П. Скоропадського, він не сприйняв потреб церковного життя України. Колишній протопресвітер військового і морського духовенства царської армії (1911–1917 рр.), член Всеросійського Помісного Собору 1917–1918 рр., член Вищої Церковної Ради, відважний керівник армійського духовенства часів російсько-японської та Першої світової воєн, Г.І. Шавельський 23 грудня 1918 р. не випадково отримав посаду протопресвітера військового і морського духовенства Добровольчої армії.

Проте формальним ініціатором скликання собору у Ставрополі все ж таки був головнокомандуючий. На початку березня 1919 р. Денікін звернувся з листом до єпископів, які перебували на території, зайнятій Добровольчою армією і закликав їх якнайшвидше скликати нараду для вирішення питання про створення церковного управління на Півдні Росії [1, с.30].

До підготовчої роботи зі скликання собору, а потім і до безпосередньої роботи на соборі, долучилися ієрархи південноукраїнських епархій – Катеринославський і Маріупольський єпископ Агапіт (Вишневецький) та єпископ Таврійський і Сімферопольський Димитрій (Абашидзе). Важко сказати про особисті мотиви їхньої зацікавленості в роботі Собору, але, врешті, ієрархи представляли свої епархії, які силою обставин опинилися у місці зіткнення українських та російських військово-політичних і національно-церковних сил.

Генерал Денікін взяв особисту участь у відкритті собору [33, с.192]. Він виступив на ньому з програмною промовою, в якій привітав собор, “що піднімає меч духовний проти ворогів Вітчизни і Церкви” [15, с.24]. Акумулюючи глибину проблеми у духовній сфері висловом: “Рушаться основи віри”, А.І. Денікін пов’язав цей стан з “напором більшовизму, який руйнує державність і культуру”. Тому подолання занепаду він розцінив як масштабну і складну роботу з владштування церковного управління та парафіяльної організації, боротьби з невір’ям і моральним занепадом. Успіхи у цій роботі головнокомандуючий напряму зв’язував з патріотичною діяльністю церкви: “Укріплення любові до Батьківщини і до її святинь серед тих, хто у кривавих боях творить свій жертвенний подвиг”. Останні рядки промови Денікіна свідчили, що ідейною основою консолідації білогвардійських сил мали виступати російські національні символи та православні святині, пропагувати які мала церква, “виконуючи свій обов’язок перед Богом і Вітчизною” [15, с.26].

Низка постанов цього собору була спрямована на першочергову активізацію діяльності духовенства в дусі підтримки білого руху та протидії більшовизму. Собор звернувся до закордонних церковних організацій з проханням про допомогу білогвардійцям. Одним із головних результатів собору було створення Тимчасового вищого церковного управління на південному сході Росії (російською – Временного высшего церковного управления на Юго-Востоке России (ВВЦУ)) – установи, що зосереджувала вищу церковну владу “на Південному Сході Росії до встановлення правильних зі Святейшим Патріархом, Священним Синодом і Вищою церковною радою зносин” [15, с.46].

Її створення надзвичай показове для характеристики неоімперських планів білогвардійських сил. На момент формування зазначеного ВВЦУ, подібне Вище церковне управління діяло не тільки у більшовицькій Москві поряд з Патріархом. Його було сконструйовано і в Україні, де в часи гетьманату пройшов Всеукраїнський церковний собор, який розробив “Положення про управління православною Церквою на Україні”. Положення стверджувало автономний статус Української православної церкви по відношенню до Московського патріархату. 20 вересня 1918 р. його схвалили Московський патріарх і Помісний Собор Російської православної церкви. Це означало, що Києву було дозволено формування свого Вищого церковного управління. Формальним його главою ставав митрополит Київський і Галицький Антоній (Храповицький). Однак з огляду на зміну державно-політичної влади в Україні в грудні 1918 р. – падіння гетьманату й прихід до влади Директорії, її рішучий курс на утвердження української автокефальної церкви та консервативну позицію більшості архієреїв впровадження начал автономії і формування Вищого церковного управління в Україні зтягнулося. Але, очевидно, діячів білого руху принципово не влаштовував сам факт відносної самостійності Української церкви, можливості формування нею вищої церковної влади та встановлення її зверхності над духовенством півдня Росії. Вони передбачали лише таку модель, де організаційно вищими могли бути лише російські форми.

Примітно, що до того часу подібне білогвардійське управління вже діяло в Сибіру, де розгортав свою роботу Верховний правитель Росії адмірал О.В. Колчак. Поява аналогічних управлінь свідчила про сепаратні процеси на периферії колишньої Російської імперії та намагання кожного з російських білогвардійських центрів відіграти ключову роль у встановленні своєї державно-політичної влади. Твердження російського історика Л.О. Молчанова про те, що діячі Собору у Ставрополі дізналися про створення Вищого церковного управління (ВЦУ) у Томську вже після завершення свого Собору [16] не відповідає дійсності. Між Всеросійською церковною соборною нарадою у Томську (листопад 1918 р.) [34, с.147] і собором у Ставрополі (травень 1919 р.) було достатньо часу для поширення подібної інформації, а

між російськими білогвардійцями сходу і південного сходу достатньо відповідної координації. Більше того, досліджуючи питання заснування ВВЦУ, священник московського патріархату М. Крячко зауважує, що організатором церковного собору у Ставрополі був відомий не тільки факт заснування ВЦУ в Сибіру, а й була відомою його конструкція, так само, до речі, як і устрій вищого управління автономною Українською православною церквою [15, с.8, 35]. Як свідчать протоколи собору, цей факт добре знали, принаймні, протопресвітер військового і морського духовенства Г.І. Шавельський, священник В.Г. Востоков та полковник Кубанського козачого війська, член Помісного Собору РПЦ 1917–1918 гг., граф П.М. Граббе. Навіть до часу скликання собору – у першій половині травня 1919 р., в ході засідань передсоборної комісії її членам – протоієрею О.П. Рождественському (у минулому – професор Санкт-Петербурзької духовної академії, законовчитель дочок імператора Миколи II, член Помісного Собору 1917–1918 рр.) та священнику Г.П. Ломако (голова Кубанської єпархіальної ради) ставили завдання вивчення положень про вищу церковну владу, прийнятих в Росії та в Україні [15, с.7]. У стилі терміни знайти тексти положень священникам не вдалося. Проте сам факт створення цих управлінь був добре відомий, як і можливість дізнатися про устрій цих установ з вторинних, опосередкованих джерел та усних свідчень.

ВВЦУ очолив архієпископ Донський і Новочеркаський Митрофан (Симашкевич). Від єпископату до управління увійшли – архієпископ Таврійський і Сімферопольський Димитрій (Абашидзе), єпископ Ростовський і Таганрозький Арсеній (Смоленець), від духовенства – протопресвітер армії і флоту Г.І. Шавельський, протоієрей О.П. Рождественський, у минулому – професор Санкт-Петербурзької Духовної академії, член Святійшого Синоду, активний учасник Помісного Собору РПЦ 1917–1918 рр., від мирян – професор Донського університету П.В. Верховської – історик церкви, фахівець з церковного права, учасник Помісного Собору РПЦ 1917–1918 рр., а також граф В.В. Мусін-Пушкін – член IV Державної думи, з 1915 р – товариш Головноуправляючого землеустроєм і землеробством О.В. Кривошеїна.

Восени 1919 р. до складу управління включили митрополита Київського і Галицького Антонія (Храповицького) в якості почесного голови [3, с.17]. Митрополит Антоній походив з новгородських дворян, здобув високу освіту, зарекомендував себе як талановитий організатор – займав посади ректора Московської та Казанської духовних академії, члена Святійшого Синоду, єпархіального архієрея у великоросійських та українських (Волинській, Харківській) єпархіях. Митрополит Антоній був широко відомий своїми російськими націоналістичними і монархічними поглядами, що дозволило йому балотуватися на пост Патріарха Московського і всея Росії під час роботи Помісного Собору РПЦ на початку листопада 1917 р. Обрання його митрополитом Київським і Галицьким негативно сприймалося українськими національно орієнтованими силами і свідчило про ситуативну перевагу консервативних проросійських елементів в управлінні православною церквою в Україні. Тому не випадково при встановленні в Україні влади Директорії, у грудні 1918 р. його разом з такими ж одіозними особами – архієпископом Волинським Євлогієм (Георгієвським) та єпископом Чигиринським вікарієм Київської єпархії Никодимом (Кротковим) – було заарештовано за протидержавну діяльність та відправлено до Бучацького василіанського монастиря. Лише влітку 1919 р. митрополита і його соратників звільнили. Наприкінці серпня – 27 чи 28 числа – він прибув до Таганрогу. Ідейна платформа денікінщини та ВВЦУ виявилася значно ближче його світоглядним устремлінням, аніж архіпастирський обов'язок на чолі української пастви. Тому він і опинився у таборі добровольців.

Деталі прийняття митрополитом Антонієм влади ВВЦУ надзвичай показові для характеристики цього владики, його світоглядних принципів, і, водночас, агресивних методів вирішення питань, властивих білогвардійському керівництву. Про них повідомляє у своїх спогадах протопресвітер Г.І. Шавельський. Згадуючи про прибуття митрополита Антонія до Таганрогу, він пише, що членів ВВЦУ і генерала Денікіна особисто турбувала думка: “А що як митр. Антоній відмовиться визнати владу ВВЦУ і поведе автономну політику в Україні” [14, с.382]. Ця думка була небезпідставною, як з огляду на те, що митрополит Антоній вважався тоді керівником Української автономної церкви, так і з огляду його суб'єктивних відчуттів. Пізніше стало відомо, що під'їжджаючи до Ростова, він “не відкидав думки ігнорувати ВВЦУ, як неканонічну установу” [14, с.382].

У Ростові відбулася зустріч А.І. Денікіна з митрополитом Антонієм. Її зміст передають слова самого генерала, сказані Г.І. Шавельському: “Я вчора рішуче дав зрозуміти Антонію, щоб він не рипався. Після цього він присмирів, а то почав, було, бундючитися. Як він веде себе у відношенні до ВВЦУ? Але у цей час митр. Антоній вже був смирний, наче агнець” [14, с.383]. У цих словах очільника білогвардійської інтервенції в Україні і зневага до архієрейського сану, і непримиримість до будь-яких інших точок зору окрім своєї, і неприпустимість компромісу в українському питанні, врешті – ілюстрація способу розв'язання церковних проблем Денікіним і, зокрема питання про церковну самостійність України, хоча б вкрай обмежену.

Як пише Г.І. Шавельський, після бесіди митрополита Антонія з Денікіним, йому було влаштовано урочисту зустріч з членами ВВЦУ в Таганрозі, запрошено на засідання ВВЦУ з пропозицією прийняти звання Почесного Голови, нарешті, ознайомлено з Положенням про ВВЦУ та його ухвалами – все це “заспокоїло швидкого на висновки і рішення Київського митрополита” [14, с.383].

Ідея створення церковного управління на півдні Росії, у своїй основі віддавала великодержавництвом і російським шовінізмом. У цьому зв'язку варто пригадати аргументацію її автора – Г.І. Шавельського на користь потреби створення такого управління: “Вищої церковної влади в краї не було. Зв'язок із Патріархом розірвався. Кожна єпархія жила своїм життям. Питання, що перевищували компетенцію єпархіальної влади, або вирішувалися на свій страх єпископами, або залишалися без розв'язання... Виходило дивне явище: величезна територія, майже весь південний схід Росії, з деякими єпархіями опинилася без вищої церковної

влади, яка одна могла і спрямовувати, і виправляти церковне життя” [14, с.329]. Тобто факт існування поблизу білогвардійського Дону Української православної церкви (УПЦ) з її канонічним автономним статусом і вищим управлінням (хоча й у стадії організації) автор цієї ідеї зовсім не брав до уваги. Не помічати факту створення цього канонічного центру було неможливо. З ним можна було лише рахуватися або не рахуватися. Останній спосіб поведінки і був властивий білогвардійцям.

Зазначену проблему конфліктності новостворюваного денікінцями ВВЦУ та вищої церковної влади УПЦ чітко окреслили єпископи українських єпархій, які брали участь у соборі в Ставрополі. Це були єпископ Таврійський і Сімферопольський Димитрій (Абашидзе) і єпископ Катеринославський і Маріупольський Агапіт (Вишневецький). Останній, до речі, брав активну участь у створенні вищого органу автономної української церкви, що спочатку отримав назву Священний Синод, а потім був перейменований на Вищу освященну церковну раду. Як свідчить протокол першого засідання Південно-Східного російського церковного Собору від 19 травня 1919 р., архієпископ Агапіт запропонував внести у текст звернення, що готувалося від імені собору чадам православної церкви, поправку з вказівкою на те, “що чинний собор не буде посягати на територію Української Церкви, якій Святейшим Патріархом і Всеросійським Собором дарована автономія” [15, с.26,29]. Цю думку підтримав архієпископ Димитрій, який “заявив, що чинний Собор не може (підкреслення наше. – О.І.) не визнати автономію Української Церкви, даровану Святейшим Патріархом і Всеросійським Собором, і Собор має встановити Вище церковне управління лише для тієї території, яка ще не має вищої церковної влади” [15, с.29]. Проект поправки разом з проектом звернення Собору передали до відповідної комісії. Проте, очевидно, що її зміст проігнорували.

Вже під час роботи Собору 20 травня 1919 р. протопресвітер Г.І. Шавельський, доповідаючи від імені відділу “Про організацію Тимчасового Вищого церковного управління” та обґрунтовуючи потреби створення ВВЦУ, повернувся до старих аргументів: “Росія роздроблена, розщеплена на частини, необхідне громадянське і духовне об’єднання цих частин, і в цьому відношенні Вище церковне управління може послужити велику службу, об’єднуючи розділені частини Росії єдиною думкою і владою” [15, с.34].

Як продовження великодержавницької думки Г.І. Шавельського процитуємо втілення цієї ідеї конкретними пунктами у положення про ВВЦУ, прийнятого Собором 22 травня 1919 р.: “6) Тимчасове Вище церковне управління на Південному Сході Росії поширює свої повноваження на всі області Росії у міру звільнення їх Збройними силами Півдня Росії. 7) У ці області можуть увійти і єпархії Української Церкви, автономія якої була визнана Всеросійським священним Собором, при тій умові, що, як тільки військові обставини не будуть тому перешкоджати, Українська Церква відновиться у правах, дарованих їй Всеросійським Помісним Собором” [15, с.46]. Таким чином, ініціатори і провідники створення ВВЦУ свідомо порушували статус автономної УПЦ, привласнювали собі її права, не допускали можливості налагодження рівноправного зв’язку з канонічно існуючою українською церквою, навіть не розглядали її як можливого партнера в питанні національно-церковного будівництва. Вони вважали цілком нормальним, ігноруючи статус найближчого церковного центру, взяти його під свій контроль. З наведених текстів стає зрозумілим, що білогвардійці безапеляційно привласнювали собі право розпоряджатися долею Української автономної церкви. Фрази на кшталт “церква відновиться у правах” були нічого не вартими обіцянками, оскільки не містили конкретних основ для збереження і відновлення статусу УПЦ. Денікінців абсолютно не влаштовував сам національний характер церковної автономії, як і не влаштовував будь-який самостійний статус української державності.

Завершення роботи собору 24 травня супроводжувалося актом християнського гуманізму та закликком до примирення “в ознаменування світлого торжества церковного Собору”. Собор звернувся до військового начальства з клопотанням про амністію як вияв милості “пом’якшенням участі тих, хто, на думку властей, може бути помилуваний без порушення вимог державної необхідності” [33, с.212].

У відповідь на це клопотання 13 червня 1919 р. Головнокомандуючий Збройними Силами на Півдні Росії генерал-лейтенант А.І. Денікін видав наказ № 1226 про амністію. А вже 20 червня цей наказ в якості законодавчого акту оприлюднила Особлива нарада при Головнокомандуючому Збройними Силами на Півдні Росії [35, с.144].

Важливо, що у перших рядках цього акту, у мотиваційній частині, підкреслювалося значення православної церкви “в історичній справі збирання Землі Руської”. Російська національна ідея пронизувала преамбулу документа. А.І. Денікін повертав увагу до тих часів, “коли в найбільш важкі і темні періоди російської історії, серед всезагального роздору, хитання думки і ворожнечі, підносився голос наших великих Архієпископів, які владно закликали руських людей (підкреслення наше – О.І.), забувши особисте і дрібне, згадати про батьківщину, яка гине, і у святому дієвому почутті патріотизму віддати їй свої сили і навіть саме життя”.

Таким чином, акт пом’якшення покарань і помилування, використовувався в якості інструмента мобілізації сил в лавах борців за російську національну ідею. Під батьківщиною верховний головнокомандуючий розумів велику і неподільну Росію, намагаючись прищепити це розуміння усім жителям колишньої Російської імперії. Вона ототожнювалася з територіями колишньої імперії, населення яких мало бути звільнене від більшовизму, проте не заради надання йому права на самовизначення, а з метою побудувати на ній новий “русский мир”.

На православну церкву покладалася місія навернення суспільства до цих ідей. А.І. Денікін констатував складність організації життя у державному масштабі. Він знову як факт підкреслював “рушення основ релігії, права і порядку” і, водночас, зазначав: “У такий важкий час глибоко відродно знову почути голос Православної Церкви і я вірю, що молитвами її Господь Бог укріпить нас в нашому важкому подвигу і

Десницею Своєю благословить нашу вірну справу на благо і велич палко любимої Матері Росії” [35, с.144]. Отож, терміни “Земля Руська”, “Мати Росія” використовувалися для об’єднання усіх “руських людей”, під якими розумілося населення захоплених білогвардійцями територій. Авторитет православної церкви обґрунтовувався її історією, а ефективність дії у сучасну епоху пов’язувалася з владним закликком. Експлуатувалася традиція, будована на віковій ролі першості церкви – захисниці національно-державних інтересів, лідери якої вміють долати дрібне і меншовартісне заради вічного.

Новостворене ВВЦУ явочним порядком почало втручатися в устрій українських єпархій. Зокрема, з-під юрисдикції архієпископа Катеринославського було виведено парафії на Кубані та під Ростовом. Керуючим Харківською єпархією призначили архієпископа Мінського Георгія (Ярошевського). 22 серпня 1919 р. на вакантну Прилуцьку кафедру з Баку був переведений єпископ Феофілакт (Клементьев). У результаті подібної діяльності ВВЦУ, на момент повернення митрополита Антонія (Храповицького) до Києва українські єпархії втратили статус окремої церковної області, а права київського митрополита були зведені до мінімуму [18, с.221].

На захоплених денікінцями територіях ВВЦУ розгортало політико-ідеологічну діяльність, спрямовану на забезпечення їхньої перемоги.

Зміна військово-політичного керівництва у середині білого руху на початку квітня 1920 р. принципово не змінила характеру його взаємодії з церквою. Релігійна складова політичного курсу генерала П.В. Врангеля цілком наслідувала політику А.І. Денікіна щодо церкви та її ролі в суспільстві.

Сам факт утвердження його влади був обрамлений у релігійну оболонку. Указ Урядового Сенату, який повідомляв про призначення генерала П.В. Врангеля Головнокомандуючим всіма Збройними силами на Півдні Росії виявляв традиційні релігійно-сакральні форми: “Промислом Божим передвизначено новому Головнокомандуючому стати на чолі воїнських сил і громадянського управління у виключно важливості історичний момент...” [29, с.630-631; 12, с.13]. ... “Проникнута беззавітною любов’ю до Батьківщини рішучість генерала Врангеля, який не знав поразок і заслужив всезагальну довіру, прийняти на себе великий подвиг предводительства збройними силами, які борються з ворогами Віри і Вітчизни, зобов’язує всіх істинних синів Росії згуртуватись навколо нього в служінні святій справі спасіння Батьківщини” [29, с.631; 12, с.13]. Цей указ було прочитано 7 квітня 1920 р. під час урочистого молебну і параду військ у Севастополі, що відбувалися на Нахімовській площі, біля пам’ятника адміралу Нахімову після обідні, проведеної в соборі і велелюдної хресної ходи на чолі з єпископом Веніаміном під звуки церковних дзвонів. Проникливе слово говорив протопресвітер Г.І. Шавельський, благословляючи П.М. Врангеля іконою святого Михаїла Архангела. За згадкою самого Врангеля, – “з величезним підйомом і надзвичайною силою” сказав проповідь єпископ Севастопольський Веніамін (Федченков), справляючи велике враження на присутніх. Промову він розпочав національно орієнтованим закликком: “Слухайте, російські люди, слухайте російські воїни...” [12, с.14]. Розпалюючи патріотичні почуття, він продовжував: “Місяць тому, російська армія, притиснута до моря поблизу Новоросійська, помирала, можливо, через два місяці вона воскресне й пересилить ворога...”. Про це ж вів мову і сам Врангель: “Я вірю, що Господь не допустить загибелі правого діла, що Він дасть мені розум і сили вивести армію з тяжкого становища. Знаючи безмірну доблесть військ, я непохитно вірю, що вони допоможуть мені виконати мій обов’язок перед вітчизною і вірю, що ми дочекаємось світлого дня воскресіння Росії” [12, с.14].

Цю пронизаність релігійною ідеєю, релігійним духом у поєднанні з месіанською російською ідеєю Врангель зберіг до кінця свого головнокомандування на українській землі. Про це свідчить текст його наказу від 12 жовтня 1920 р., що підводив підсумок піврічній роботі уряду півдня Росії у сфері громадського управління. Серед положень, які свідчили про успіхи, Врангель називав децентралізацію управління (реформа земельного і місцевого земського самоуправління), позапартійний підхід при формуванні керівних органів, допомогу жертвам війни і біженцям, відновлення правопорядку, торгівельну політику.

Визначаючи перспективи, головнокомандуючий закликав: “У турботах матеріальних не забудьмо, що не менше хліба насущного Росії потрібна здорова життєва енергія. Будемо берегти її джерело – релігію, культуру, школу; будемо готувати для Росії (підкреслення наше. – О.І.) діяльну і знаючу молодь і ревно оберігати святиню народних надій – Церкву” [12, с.141].

У тексті наказу постійно лунають словосполучення: “нова Росія”, “територія Російської (мовою джерела – “Русской”) армії”, “російське життя” (“русская жизнь”), “повернення Росії в сім’ю культурних європейських держав” [12, с.140-142]. Що ж до церкви, то її ревна охорона, очевидно, аж ніяк не передбачала щонайменшої зміни статусу у порівнянні з дореволюційними часами. Тобто, жодні національні реформи у її середовищі, як то українська церковна автономія, а, тим паче, повна адміністративна незалежність від Москви – автокефалія – не допускалися.

Поряд із цим, як успіх у політичній сфері, П.М. Врангель декларував: “Налагоджуються дружні зв’язки з Україною” [12, с.141]. Ці “дружні зв’язки” полягали зовсім не в тому, щоб повернути всю територію України Директорії, а у готовності Врангеля визнати УНР на периферії Правобережжя, де вона опинилася в силу тодішніх військово-політичних обставин, чи у вигляді іншого незначного територіального сегмента, локального і, очевидно, короткочасного. Більшою з мірою зацікавленості П.М. Врангеля була спільна антибільшовицька взаємодія з силами, які боролися під жовто-блакитними прапорами. П.М. Врангель писав, що в умовах повсюдних повстань, що спалахували в Україні йому “вдалося встановити з партизанами-українцями зв’язок, надаючи допомогу зброєю, патронами і грішми”. Серед населення Правобережної України поширювались його відозви, що закликали українців до боротьби з більшовиками [12, с.112]. Саме тому коли до ставки прибула делегація Українського національного комітету, опозиційного до уряду УНР,

П.М. Врангель “постарався надати йому всіляку увагу”, хоча й розумів, що цей комітет, готовий до боротьби за автономію України у складі Росії, не мав за собою реальної сили. З цього приводу, Врангель занотував у своїх записках: “Висловивши принципову згоду із запропонованими делегацією положеннями, я зайняв, що в основу своєї політики ставлю об’єднання всіх російських сил, що борються з більшовиками і готовий підтримати розвиток національних утворень на тих самих засадах, які покладено в основу угоди моєї з козацтвом. Комітету було надано і деяку матеріальну допомогу” [12, с.123].

Ще у перші дні свого керівництва, аналізуючи причини попередніх поразок білого руху, П.М. Врангель резюмував: “Замість того, щоб об’єднати всі сили, які поставили собі за мету боротьбу з більшовизмом і комуністичною і проводити одну політику, “російську” поза всякі партії, проводилась політика “добровольча”, якась приватна політика, керівники якої бачили у всьому тому, що не носило на собі печатку “добровольців” – ворогів Росії.

Бились і з більшовиками, бились і з українцями і з Грузією і Азербайджаном, і лише трохи не вистачило, щоб почати битись з козаками, які склали половину нашої армії і кров’ю своєю на полях битв спаяли зв’язок з регулярними частинами. У підсумку, проголосивши єдину, велику і неподільну Росію, прийшли до того, що роз’єднали всі антибільшовицькі російські сили і розділили всю Росію на цілий ряд утворень, що ворогували між собою” [12, с.27]. У цитованих вище словах не відчувається принципової різниці А.І. Денікіна та П.М. Врангеля, як керівників білого руху, в орієнтованості на великодержавну російську ідею, відданості їй. Українське питання (як і грузинське, азербайджанське) генерал П.М. Врангель так само розглядав крізь призму російської ідеї. Будь-які національні сили на постімперському просторі він розцінював як складову частку великого антибільшовицького “російського” фронту. Цю думку П.М. Врангель повторював і пізніше, додаючи, що у міру розгортання військової боротьби “обидві сторони змушені були вдаватися до мобілізації і до лав червоних військ потрапляли такі ж самі воїни, як ті, що боролись в наших рядах. Присутність їх на тій чи іншій стороні більшою мірою залежало від випадкових географічних причин” [12, с.32].

Проявляючи політичну послідовність дій, 29 квітня 1920 р. генерал П.М. Врангель видав наказ, яким звільняв від покарань і обмежень по службі всіх офіцерів і солдат, які раніше перебували на службі в “нових утвореннях (Україна, Грузія) і яких було піддано за це карам і обмеженням” [12, с.32]. Як бачимо, і тут Україна розцінена Врангелем не більше ніж “нове утворення”, а не самостійна держава українського народу.

Отже, П.М. Врангель продовжував перебувати і діяти у світі ілюзій великодержавної Росії, ніби не помічаючи, що Таврія, у якій він базувався теж була українською. Підвалини російського національно-церковного будівництва в українських землях, закладені А.І. Денікіним, були збережені й використані П.М. Врангелем для тієї ж самої цілі – побудови “оновленої” російської за сутністю держави.

Прихід генерала П.М. Врангеля позначилося зміною керівника військового духовенства. Як згадував сам головнокомандуючий, він зрозумів, що “керуючий військовим і морським духовенством протопресвітер Шавельський, перебуваючи безвідлучно при ставці головнокомандуючого, стояв особисто, мабуть, досить далеко від військ” [12, с.12]. Зважаючи на авторитетну думку голови Ялтинської міської думи графа П.М. Апраксина (учасник Помісного собору РПЦ 1917–1918 рр., кандидат в члени ВВЦУ, в 1913–1917 рр. – гофмейстер двору імператриці Олександри Федорівни, один з керівників монархічних “Російських зборів” (“Русского собрания”)), він прийшов до висновку, що під впливом тодішніх подій Г.І. Шавельський сильно занепавав духом. Був розбитий душею, глибоко морально приголомшений і мало придатний до роботи [12, с.13]. Тому 13 квітня 1920 р. був виданий наказ про призначення керуючим військовим і морським духовенством єпископа Севастопольського Веніаміна (Федченкова).

Саме єпископ Веніамін напередодні призначення Врангеля головнокомандуючим окреслював йому загрозливе падіння моралі в армії, переконував його у думці, що “нічого не робилося для духовно-релігійного виховання військ. Роботи духовенства у військах майже не було” [12, с.12]. Цей принциповий висновок з вуст духовного керівника, помножений на значний архіпастирський досвід та суттєвий авторитет серед віруючих Таврії, водночас вселяв упевненість, що ситуацію ще можна виправити. Новий головнокомандуючий широко цього прагнув [12, с.12]. Хоча попередник – А.І. Денікін – вважав події навколо свого усунення від влади та заміни на посаді керівника військового і морського духовенства спричиненими іншими мотивами: честолюбними намірами П.М. Врангеля та інтригами єпископа Веніаміна. Він писав: “У справу агітації була втягнена і церква. Один з найбільш активних діячів перевороту, що передбачався, єпископ Веніамін, який став після мого уходу протопресвітером військового і морського духовенства, розсилав у полки проповідників, які порочили ім’я Головнокомандуючого, який пішов” [11, с.418]. У листі, відправленому Врангелю, Денікін нагадав його давню самооцінку: “Колись, під час тяжкої хвороби, що Вас постигла, Ви говорили Юзефовичу, що Бог карає Вас за непомірне честолюбство...” [11, с.419]. Тому, слідуючи логіці Денікіна, у зазначених подіях не було й глибоких причин для його зміщення, а церква та один із її керівників виявилися причетними до цього зміщення та поглиблення кризи білого руху.

Єпископ Веніамін супроводжував П.М. Врангеля у його поїздках до урядових і місцевих установ, лазаретів, військових частин [12, с.19, 20]. З хрестом у руці він благословляв бійців перед наступом [12, с.20]. За його участю відбувалися події державного значення, як то – урочисте підписання угоди П.М. Врангеля з отаманами і урядами Дону, Кубані, Тереку і Астрахані (5 липня 1920 р.).

Здійснюючи поїздку в район перебування військових частин на Півночі Таврії – поблизу Мелітополя, станції Федорівка, П.М. Врангель оглянув Корніловську дивізію (14 вересня 1920 р.), що стояла в резерві у німецькій колонії Кронсфельд. Його потішила духовна атмосфера, створювана священнослужителями: “Від краю до краю величезної площі розтягнулись ряди військ. На середині площі поставлено аналой і у

блискучих ризах духовенство служить молебень. У тихому осінньому повітрі линуть звуки церковного співу і десь у небесній висоті вторить їм запізнлий жайворонок” [12, с.117].

У зв'язку з необхідністю “оздоровлення тилу в релігійному і моральному відношеннях” ВВЦУ проголосило про проведення “Дня покаяння”, призначивши його на 27 вересня 1920 р. Цьому дню мав передувати трьохденний піст. Духовенству запропонували підготувати паству до покаянного дня. За місяць до цієї події ВВЦУ потурбувалося питанням розробки спеціального послання до народу та червоноармійців із закликом до покаяння і єднання, довіривши цю роботу протоієрею С.М. Булгакову [36]. Оpubліковане згодом послання містило слова: “Жертовна кров помазаника Божого Царя-мученика волає до неба”. Воно закликала “руський народ” “зруйнувати ... царство звіра й відновити православне царство під проводом церкви Христової” [37, с.13]. Примітне адресування цього послання, висловлене у його назві: “Православному Руському Народу про Господа радуватися” [38, арк.50]. Воно містило й інші промовисті рядки: “У житті державному народ наш перестав шукати керування від віри православної і попустив, що влада проголосила себе безбожною й опинилася в руках ворогів її. Руська держава, яка здавна творилася з благословення церкви і на її непорушних підвалинах, стає царством звіра, державою антихристовою...” “Ви – рід обраний, – пам'яуйте високе звання християнське, творить справи любові й милосердя”. Отож, основою єднання знову пропонувалися російські національно-державні традиції, скріплені єдністю православної віри, реставраторські монархічні ідеї та неприйняття соціальної революції. Православна церква проголошувалася провідником цього російського національного єднання.

Інформативно важливим для нас видається не тільки зміст цитованого вище послання, як відображення устремлень його авторів і замовників, а й факт його поширення у південноукраїнському регіоні. Маємо на увазі те, що сім друкарських примірників цього послання відклаталося в архівному фонді Олександрівської міської управи за 1920 р. між документами 26–27 вересня 1920 р., тобто у переддень чи день призначеного покаяння. Очевидно, що організатори акції поширення цього послання провели її вчасно, у задалегідь визначені терміни. Невідомо інше, чи оприлюднили службовці Олександрівської міської управи це послання. Цілком могло бути, що вони цього й не зробили, поклавши усі чи більшість примірників в архівну теку.

Врешті, зазначене послання було одним із виявів послідовності курсу генерала П.М. Врангеля та опікуваних ним російських церковно-політичних сил.

Думки про суттєву відмінність церковного курсу генералів А.І. Денікіна та П.М. Врангеля, висловлені в новітній історіографії [39, с.364-365], базуються переважно на мемуарних свідченнях єпископа Веніаміна (Федченкова) і в контексті аналізованого питання видаються нам перебільшеними. Спільними були їх великодержавна основа, реставраторські ідеї. Відзначені готовністю до компромісів з національними силами кроки генерала П.М. Врангеля не знайшли свого вияву толераційними заходами у руслі церковної політики. Вони були, швидше, тактичними кроками політичних сил, що втрачали впевненість у можливості досягти успіху в своїх цілях, принаймні у найближчій перспективі. З цього витікали й більша обережність, певний скептицизм, менший масштаб церковно-політичних акцій. Більшу стриманість у цей курс вносили прагматизм і досвід церковного адміністрування, накопичений архієпископами Веніаміном (Федченковим) та Димитрієм (Абашидзе) у порівнянні зі схильністю до радикальних кроків протопресвітера Георгія Шавельського.

Таким чином, російська агресія в Україні, що проявлялася у формі білого руху, спиралася на традиційні російські націоналістичні стереотипи, в основі яких були: ідеї відновлення великої і неподільної Росії, православної єдності Русі, неприйняття будь-яких форм національного самовияву українського народу. Білогвардійці ігнорували українські форми національного руху, державності та православної церковної організації.

З моменту свого оформлення білий рух заявив свої претензії на Україну та задекларував своє верховенство над її православною церквою. Це знайшло вияв у скликанні Південно-Східного російського церковного Собору та створенні ВВЦУ (травень 1919 р.), що проголосило свою владу над усіма територіями, зайнятими збройними силами білогвардійців. Безперечно, що така позиція поляризувала політичні настрої у суспільному і церковному середовищі, поглиблювала українсько-російський національний конфлікт, робила його непримирним.

Перебування білогвардійців в Україні супроводжувалося їхньою практичною діяльністю з розбудови Російської церкви, утвердженням за допомогою церкви російських національних цінностей. Провідну роль у цьому відігравали лідери білогвардійського руху, зокрема – А.І. Денікін та П.М. Врангель, які намагалися надати своїй владі сакральний характер. При головнокомандуючому активно діяв інститут військового і морського духовенства, який почергово очолили перевірені ще з імперських часів особи – протопресвітер Г.І. Шавельський та єпископ Веніамін (Федченков).

Попри відмінності політичного курсу урядів генералів А.І. Денікіна та П.М. Врангеля, у своїй основі це був курс на реставрацію єдиної і неподільної російської держави та відновлення цілісності Російської православної церкви, що на постімперському просторі втрачала свою єдність під впливом національних революцій. Православна церква, як вважали провідники білого руху, мала стати стержнем для духовно-релігійного виховання військ, підняття моральності в армії, відновлення звичного – дореволюційного – духовного життя на зайнятих білогвардійцями територіях.

Православна церква України перед лицем російської агресії виявилася недостатньо консолідованою. Лише меншість ієрархії виявила готовність захищати інтереси віруючого народу, та й вона була розрізненою і непослідовною у цьому захисті. Військово-політичні розділення ускладнювали формування єдиної позиції з приводу національно-державного статусу православної церкви в Україні. Низький рівень консолідації

національних церковних сил, готових боротися за різний ступінь національної самостійності православної церкви в Україні був не тільки результатом відповідного рівня національної свідомості й розуміння суспільством своїх національно-державних інтересів, а й наслідком багатомісної роботи Москви над формуванням всеросійських ідей в українському суспільстві.

Російські форми тиску на православну церкву в Україні відзначалися брутальністю, цілковитим ігноруванням її автономного статусу, наданого Всеросійським Помісним Собором і Патріархом. У суперечностях між центральною та периферійною російською церковною владою не було принципової відмінності поглядів на український православний простір. Він однозначно мав бути поглиненим всеросійською структурою. Це поглинення відбувалося різними аспектами: канонічного імперіалізму, адміністративного самоуправства, ідеологічного тиску, культивування російських національних виявів суспільної психології, ментальності.

Джерела та література

1. Кандидов Б. Церковь и гражданская война на юге : материалы к истории религиозной контрреволюции в годы гражданской войны / Борис Кандидов – М. : Безбожник, 1931. – 295 с.
2. Кандидов Б. Церковно-белогвардейский Собор в Ставрополе в мае 1919 г. : материалы по вопросу об организации церковной контрреволюции в годы гражданской войны / Борис Кандидов – М. : Госиздат РСФСР “Московский рабочий”, 1930. – 94 с.
3. Кандидов Б. Денікін і церква / Борис Кандидов. – Харків : ДВОУ “Пролетар”, 1931. – 96 с.
4. Бляхин П. Крест и пулемет / П. Бляхин. – [2-е изд.]. – М. : Безбожник, 1929. – 79 с.
5. Шипов Я. Тихоновская церковь и Врангель. Исторический очерк : составлен на основании архивных материалов, найденных в Крыму / Я. Шипов. – М. : Красная Новь, 1923. – 44 с.
6. Соколов В. Православна церква в роки громадянської війни / В. Соколов. – Харків : ДВУ, 1930 – 68 с.
7. Корнієнко Л. Національне питання і релігія / Лавр. Корнієнко. – Харків : ДВОУ “Пролетар”, 1931. – 50 с.
8. Фаворський В. Борьба за Жовтень і церква на Україні / В. Фаворський // Безвірник. – 1927. – № 11. – С. 3-12.
9. Плаксин Р.Ю. Крах церковной контрреволюции. 1917–1923 гг. / Р.Ю. Плаксин – М. : Наука, 1968 – 192 с.
10. Плаксин Р.Ю. Тихоновщина и ее крах. Позиция православной церкви в период Великой Октябрьской социалистической революции и гражданской войны / Р.Ю. Плаксин. – [2-е изд., перераб. и дополн.]. – Л. : Лениздат, 1987. – 208 с.
11. Деникин А.И. Очерки русской смуты: Вооруженные силы юга России. Заключительный период борьбы. Январь 1919 – март 1920 / Антон Иванович Деникин. – Мн. : Харвест, 2002. – 464 с. (Воспоминания, мемуары).
12. Врангель П.Н. Записки (ноябрь 1916 г. – ноябрь 1920 г.) : в 2 кн. [Электронный ресурс] / Петр Николаевич Врангель. – Кн. 2. – Мн. : 2000. – 171 с. – Режим доступа : <http://filegiver.com/free-download/petr-nikolayevich-vrangel-zapiski-noyabr-1916-g-noyabr-1920-g-tom-2.pdf>.
13. Федченков В., митр. На рубеже двух эпох / митр. Вениамин Федченков. – М. : Отчий дом, 1994. – 447 с.
14. Шавельский Г. Воспоминания последнего протопресвитера русской армии и флота : в 2-х т. / Г. Шавельский. – Нью-Йорк : Изд-во имени Чехова, 1954 – – Т. 2. – М. : Крутицкое патриаршее подворье, 1996. [Репринт. воспр. изд. 1954 г.]. – 416 с.
15. Крячко Н., свящ. Учреждение Временного Высшего церковного управления на Юго-Востоке России в 1919 году / свящ. Николай Крячко // Вестник церковной истории. – 2008. – Вып. 1 (9). – С. 5–55.
16. Молчанов Л.А. Мы не... дали верующим всего того, что должны были дать. Временное высшее церковное управление на Юге России [Электронный ресурс] / Леонид Алексеевич Молчанов // Память чести. Некоммерческий Фонд по увековечению памяти участников Белого Движения : веб-сайт. – Режим доступа : <http://www.white-guard.ru/go.php?n=71&id=1152>.
17. Доценко О. Літопис української революції: Матеріали й документи до історії української революції / Олександр Доценко. – К. ; Львів : Накладом автора, 1923. – Т. II. – Кн. 4. 1917–1922. – 364 с.
18. Євсєєва Т.М. Російська православна церква в Україні 1917–1921 рр.: конфлікт національних ідентичностей у православному полі / Тетяна Миколаївна Євсєєва. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2005. – 362 с.
19. Стародуб А. Проблема статусу Російської Православної Церкви в Україні в 1918–1921 рр. // Просемінарії. Медієвістика. Історія Церкви, науки і культури. – К., 1997. – Вип. 2 – С. 202–211.
20. Ульяновський В.І. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського) : Навч. посіб. / В.І. Ульяновський. – К. : Либідь, 1997. – 320 с.
21. Андрушишин Б.І. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Директорії УНР) : Навч. посібн. – К. : Либідь, 1997. – 176 с.
22. Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое Особым совещанием при главнокомандующем вооруженными силами на Юге России : Отдел первый. – 1919. – 27 августа. – № 18. – Ст. 109.
23. Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое Особым совещанием при главнокомандующем вооруженными силами на Юге России : Отдел первый. – 1919. – 9 октября. – № 30. – Ст. 245.
24. Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое Особым совещанием при главнокомандующем вооруженными силами на Юге России : Отдел первый. – 1919. – 15 октября. – № 32. – Ст. 302.
25. Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое Особым совещанием при главнокомандующем вооруженными силами на Юге России : Отдел первый. – 1919. – 15 октября. – № 32. – Ст. 290.
26. Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое Особым совещанием при главнокомандующем вооруженными силами на Юге России : Отдел первый. – 1919. – 15 октября. – № 32. – Ст. 291.
27. Пученков А.С. Национальная политика генерала Деникина (весна 1918 – весна 1920 г.) / Александр Сергеевич Пученков. – СПб. : Полтораки, 2012. – 338 с.
28. Денікінщина // Великий Жовтень і громадянська війна на Україні : Енциклопедичний довідник / [Ред. кол. І.Ф. Курас (відп. ред.), П.Л. Вагратюк (заст. відп. ред.), Ю.М. Гамрецький та ін.]. – К. : Головна редакція УРЕ, 1987. – С. 162–163.
29. Пионтовский С. Гражданская война в России (1918–1921 гг.) : Хрестоматия. – М. : Изд. Коммунистич. ун-та им. Я.М. Свердлова, 1925. – 708 с.
30. Савченко В.А. Двенадцать войн за Украину / В.А. Савченко. – Харьков : Фолио, 2006. – 415 с.
31. Шульгин Василий Витальевич [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ст. : – http://ru.wikipedia.org/wiki/Шульгин_Василий_Витальевич.

32. Шавельский Георгий Иванович [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ст. : <http://ru.wikipedia.org/wiki/Шавельский>.
33. Крячко Н., прот. Архив Юго-Восточного русского церковного Собора 1919 г. как источник по истории Русской Православной Церкви периода Гражданской войны / прот. Николай Крячко // Церковные ведомости. – 2012. – № 1-2. – С. 192-212.
34. Луков Е.В. Осведомительный аппарат белой Сибири : структура, функции, деятельность (июнь 1918 – январь 1920 гг.) / Е.В. Луков, Д.Н. Шевелев. – Томск : Изд-во Томского ун-та, 2007. – 182 с.
35. Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое Особым совещанием при главнокомандующем вооруженными силами на Юге России. Отдел первый. – 1919. – 20 июня. – № 9. – Ст. 53.
36. День покаяния // Время (Симферополь). – 1920. – 12 августа.
37. Кандидов Б. Як церква змагалася із Жовтневою революцією // Безвірник. – 1927. – № 10. – С. 5–24.
38. Державний архів Запорізької області. – Ф. Р-2030. – Оп. 1. – Спр. 37.
39. Путем Апостола Андрея. Очерки истории Православия в Запорожском крае. К 20-летию Запорожской и Мелитопольской епархии / [Лыман И.И., Грибовский В.В., Стойчев В.М. и др.] ; под ред. Высокопреосв. Луки, архиеп. Запорожского и Мелитопольского. – Запорожье : [б. в.], 2012. – 524 с.

**Игнатуша А. Н. Православная церковь и российская агрессия в Украине (1919–1920 гг.):
Ч. 1. Идеи ориентиров и характер деятельности**

Показаны церковные формы российской агрессии в Украине на протяжении 1919–1920 гг. Они были частью идеологии и практики белого движения. Раскрыты характер и особенности политического курса генералов А.И. Деникина и П.Н. Врангеля в отношении к православной церкви в Украине. Доказывается, что это был курс на реставрацию единой и неделимой российской державы и целостности Российской православной церкви. Раскрывается роль руководства украинских епархий в формировании Временного высшего церковного управления на юго-востоке России. Охарактеризовано отношение этого управления к церковной власти в Украине.

Ключевые слова: российская агрессия, белогвардейское движение, Украина, православная церковь, государственность, национальная идея.

Ignatusha O. M. Orthodox Church and the Russian aggression in Ukraine (1919–1920). Part 1. Ideological orientation and nature of the activity

The ecclesiastical forms of Russian aggression in Ukraine during 1919–1920 were shown. They were as a part of the ideology and practice of White movement. The nature and features of A.I. Denikin's and P.N. Wrangel's generals policy concerning the Orthodox Church in Ukraine were revealed. The course for the restoration of common and indivisible integrity of the Russian state and the Russian Orthodox Church was proved. The role of the Ukrainian dioceses leaders in shaping of Temporary ecclesiastical government in southeastern Russia was exposed. The attitude of this control to the ecclesiastical authority in Ukraine was characterized.

Keywords: Russian aggression, White Guard movement, Ukraine, the Orthodox Church, the Sovereign, the national idea.

УДК 94(477)

М. П. Жолоб

ВЗАЄМИНИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ З НАЦІОНАЛЬНИМИ МЕНШИНАМИ УКРАЇНИ В РЕЛІГІЙНІЙ СФЕРІ (20–і РОКИ ХХ ст.)

Розглянуто більшовицькі методи атеїстичної роботи серед національних меншин України впродовж 20-х років ХХ ст. Водночас зосереджується увага на результатах антирелігійної пропаганди в нацменсередовищі. Перераховуються причини від яких залежав її низький вплив. В контексті лібералізації суспільно-політичного життя за доби НЕПу аналізуються взаємовідносини влади з релігійними громадами національних меншин України в сфері користування культовими спорудами протягом першого десятиліття перебування більшовиків при владі.

Ключові слова: антирелігійна пропаганда, релігійна політика, релігійна громада, національна меншина, католики, іудеї, протестанти.

Втілення в життя пропагованих більшовицькою партією світоглядних принципів, не могло відбутися без використання засобів примусу. Розуміючи це, прихильники комуністичної ідеї лєнінського штибу, одразу з приходом до влади розпочали застосування найрізноманітніших засобів боротьби з релігією та релігійними організаціями. Лише значний спротив населення діям радянської влади у цьому напрямку вплинув на рішення більшовиків дещо сповільнити темпи атеїстичного наступу.

Ставиться мета, беручи до уваги антирелігійну спрямованість більшовицької політики, з'ясувати взаємовідносини радянської влади з релігійними громадами нацменшин України впродовж 20-х років ХХ ст.

Різні аспекти взаємовідносин влади з національними меншинами України в релігійній сфері періоду 20-х років ХХ ст. знайшли відображення в дослідженнях Н. С. Рубльової, В. С. Орлянського, О. А. Ліценбергер, Б. В. Чирко та ін.

Трансформація громадського життя, до якої після здобуття влади вдалися більшовики, мала супроводжуватися культурною революцією. Її розгортання передбачало формування особистості нового типу. Найважливіший аспект культурної революції полягав в остаточній заміні релігійного світогляду,